

วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์

ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม - ธันวาคม 2555 ISSN 1906 - 7062

เอือนหิน : ถิ่นอารยธรรมขอมรูปแบบศิลปะบาปวน ในลาวตอนใต้

รศ.ดร.นิยม วงศ์พงษ์คำ

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาและทำความเข้าใจ“เอือนหิน” หรือ ปราสาท แขวงสะหวันนะเขตในด้านสภาพทั่วไปของเอือนหิน รูปแบบศิลปะและอายุสมัยของเอือนหิน จากการศึกษาพบว่าสภาพทั่วไปของเอือนหิน แขวงสะหวันนะเขตในปัจจุบัน มีปราสาทประธานซึ่งเป็นอาคารที่สำคัญที่สุดน่าจะมีผังเป็นรูปกากบาท เช่นเดียวกับปราสาทขอมโดยทั่วไป มีห้องมุขยื่นออกไปทั้งสี่ด้าน ตัวอาคารหันหน้าไปทางทิศตะวันออก หันหลังให้กับแม่น้ำโขง หรืออาจมีทางเข้าซุ้มประตูโคปุระทางทิศตะวันตกตามคติการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ทั่วไป ซึ่งมักจะมีซุ้มประตูทางเข้าได้ทั้ง 4 ทิศ เนื่องจากหลักฐานที่พบในเอือนหินมีจำนวนน้อยและมีการเคลื่อนย้ายตำแหน่งผิดแผกไปจากเดิม นอกจากนี้ยังมีการสร้างต่อเติมอาคารเพื่อใช้ประโยชน์ในด้านอื่น จึงทำให้ข้อมูลไม่สมบูรณ์นัก แต่ก็พอจะอนุมานได้จากหลักฐานสำคัญบางส่วน จึงสามารถกำหนดรูปแบบศิลปะอายุสมัยได้ดังนี้ เอือนหินน่าจะเป็นเทวสถาน ในศาสนาพราหมณ์ ฮินดู ลัทธิไศวนิกาย เป็นศิลปะแบบบาปวนตอนปลาย ถึงนครวัดตอนต้น ราว พ.ศ.1650-1700 ร่วมสมัยเดียวกันกับปราสาทที่พบเป็นจำนวนมากในภาคอีสาน

คำสำคัญ : เอือนหิน สะหวันนะเขต เทวสถาน

Abstract

This article aims to study and understand "Huan Hin" or castle of Savannakhet province in a general feature, style and the age of the Huan Hin. The study found that the general feature of Huan Hin in Savannakhet province in present, the main Prang, which is the most important building, should have the same building plan as a general Khmer castle. It has four porches extended on all four sides of the building and

the building facing east and turn back to Mekong River. It might has a Gopura entrance arch on the west according to beliefs of building a large religious place, which usually has a entrance arch on all four directions. Due to the small amount of evidence objects found in Huan Hin, also the relocation of the evidence objects from its original location, and the extension of the Huan Hin building in order to use for others purposes caused the incomplete information. However the important pieces of evidence object could be used to deduce and imply from style of the Huan Hin that is the religious building of Brahman and Hinduism, Shivism Sect. The art style is the Late Baphuon – the Early Angkor Wat around 1650 – 1700 B.C., contemporary with the castle to find a lot in the Northeast.

Keywords : Huan Hin, Savannakhet, Religious building

บทนำ

คำว่า “ขอม” และ “เขมร” นี้จะหมายถึงพวกเดียวกันหรือไม่นั้นยังคงเป็นปัญหาอยู่ในปัจจุบัน แต่กระนั้นก็ยังพอมีข้อมูลที่ทำให้เชื่อได้ว่าหมายถึงกลุ่มพวกเดียวกัน จากจารึกทำให้ ทราบว่าแต่เดิมนั้น ชาวเขมรเรียกตนเองว่า “กัมพูชา” ซึ่งคงเป็นต้นเค้าของคำว่า “กัมพูชา” ที่ต่อมาได้กลายเป็นนามของ ราชอาณาจักร (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ : 2537) ในขณะที่กลุ่มนักวิชาการชาวฝรั่งเศสมีความเห็นสอดคล้องกับ จดหมายเหตุของจีนที่เรียกชาวเขมรโบราณว่า “เจนละ” และเรื่องราวของอาณาจักรเจนละก็คือต้นเค้า ของประวัติศาสตร์อาณาจักรเขมร (ธิดา สาระยา : 2540)

ส่วนคำว่า “เขมร” ปรากฏเมื่อใดนั้นศาสตราจารย์จอร์ช เซเดส์ (George Coedes) ได้อธิบายว่า คำว่า เขมร ในจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724 – พ.ศ.1760) ชาวเขมรเรียกตนเองว่า “เขมร” เป็นครั้งแรก จากเดิมที่เรียกตนเองว่า “ชาวกัมพูชา” (ปราณี วงษ์เทศ : 2543) แต่อย่างไรก็ดีคำว่าเขมรนี้ อาจใช้เรียกกันมาก่อนการพบจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็เป็นไปได้ สำหรับ คำว่าขอมนั้นไม่เคยปรากฏในจารึกที่พบในประเทศกัมพูชา แต่ได้ปรากฏอยู่ในจารึกและพระราชพงศาวดาร รวมทั้งตำนานซึ่งค้นพบในประเทศไทยเท่านั้น เช่น จารึกวัดศรีชุมสมัยสุโขทัยและในพงศาวดารฉบับต่างๆ ในสมัยอยุธยาได้กล่าวถึงคำว่า “ขอม” หลายครั้ง นอกจากนี้เมื่อพิจารณาทางภาษาศาสตร์ได้พบว่า คำว่า ขอม นั้นน่าจะกลายมาจากคำว่า “กรอม” เพราะพยัญชนะ “กร” นั้น สามารถแผลงเป็น “ข” ได้ง่าย คำว่า กรอมนี้อาจจะกร่อนมาจากคำว่า “ขแมร์กรอม” ซึ่งหมายถึง เขมรต่ำ เมื่อตัดพยัญชนะตัว “กร”

ออกแล้วเติม “ข” ก็จะกลายเป็น “ขอม” (สุภัทรดิศ ดิศกุล : 2539)

อย่างไรก็ตามธรรมทาสพานิช ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ขอมกับเขมรเป็นคนละกลุ่มกัน แต่มีประวัติศาสตร์ร่วมกันมีวิถีชีวิตและความเป็นอยู่คล้ายคลึงกัน และมักจะปะปนเข้าศึกษาต่อกันตลอดสมัยใดขอมเป็นใหญ่ก็จะรุ่งเรืองไปด้วยพุทธศาสนา สมัยใดเขมรเป็นใหญ่ดินแดนนั้นก็รุ่งเรืองด้วยไสยศาสตร์และศิวลึงค์ หรืออาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งคือ พวกขอมคือพวกไศเลนทร์ นับถือพุทธศาสนา ส่วนเขมรคือพวกนับถือพระศิวะบูชาพระจันทรและเป็นพวกที่ต่ำชั้นกว่าขอม (ธรรมทาส พานิช : 2542)

เมื่อกล่าวโดยสรุปไม่ว่าจะเป็นกัมพูชา ขแมร์ (เขมร) หรือขอมล้วนเป็นบรรพบุรุษขอมชาวกัมพูชาในปัจจุบันซึ่งในระยะหนึ่งเคยแผ่อำนาจเข้ามาในประเทศไทย ลาว แหลมโคชินไชนา (แถบปากแม่น้ำโขงในประเทศไทยเวียดนาม) บริเวณถิ่นกำเนิดของคนกลุ่มนี้ เชื่อว่าน่าจะอยู่บริเวณปลายลุ่มแม่น้ำมูลแม่น้ำชี ปัจจุบันคือบ้านเมืองเตย บ้านตาดทอง บ้านบึงแก บ้านเปือยหัวดง บ้านโพหนอง และที่อื่นๆ ในเขตจังหวัดยโสธร อุบลราชธานี และบริเวณแอ่งโคราช หลังจากนั้นได้แผ่กระจายอำนาจปกครองดินแดนใกล้เคียงอื่นๆ อีก ซึ่งได้แก่บริเวณประเทศกัมพูชา ไทย (อีสานและตะวันออก) ลาวและทางตอนใต้ของเวียดนาม (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ : 2543)

จากการบันทึกของจิตตาวานกล่าวว่า พวกขอมนับถือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธซึ่งรับมาจากอินเดีย ทั้งสองศาสนาต่างเชื่อเรื่อง

เวียนว่าย ตายเกิด ศาสนาฮินดู เป็นศาสนาที่ยังยากและเชื่อในเทพเจ้าหลายองค์ แต่มีลัทธิใหญ่ๆ อยู่ 2 ลัทธิคือ ไศวนิกาย กับไวษณพนิกายใน ขณะที่พุทธศาสนาก็แบ่งออกเป็น 2 นิกาย คือเถรวาท หรือหินยานและอาจารย์วาทหรือมหายาน ซึ่งเป็นฐานความเชื่อในการสร้างศาสนสถานหรือที่เรียกว่า “ปราสาท” (สุภัทรดิศ ดิศกุล : 2543)

ปราสาท เป็นชื่อเรียกสถาปัตยกรรมประเภทหนึ่งของศิลปะขอม โดยเป็นอาคารที่มีเรือนยอดซ้อนกันหลายชั้น และมีห้องครรภคฤหะภายในนั้น ซึ่งได้รับอิทธิพลจากงานสถาปัตยกรรมของอินเดียทางใต้ โดยเรียกตามภาษาสันสกฤตว่า “ปราสาท” (Prasada) อันเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพที่สำคัญในศาสนา และมีหลังคาซ้อนเป็นชั้นๆ โดยมียอดรูปโดมอยู่ข้างบนหลังคาแต่ละชั้นมีรูปจำลองอาคารตั้งประดับอยู่ด้วยเหตุผลดังกล่าวคำว่า “ปราสาท” ในที่นี้จึงหมายถึงอาคารที่สร้างขึ้น เพื่อเป็นศาสนสถานเท่านั้น มิได้เกี่ยวข้องกับพระราชาชนเจียร อันเป็นสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์ดังเช่นความหมายที่เคยเข้าใจ (นิคม มุสิกคามะ : 2536) คติในการสร้างปราสาทเชื่อว่า จักรวาล (โลก) ประกอบด้วยทวีปต่างๆ 5 ทวีป โดยมีชมพูทวีปเป็นศูนย์กลางและมีเขาพระสุเมรุอยู่ในตำแหน่งแกนกลางของจักรวาล การออกแบบสร้างศาสนสถานนั้นผู้ออกแบบต้องพยายามสื่อให้เห็นถึงการติดต่อกันระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้าเบื้องบน (เฉลิม ยงบุญเกิด : 2543) ดังนั้น ปราสาทที่สร้างขึ้นจึงเป็นการจำลองจักรวาลและดินแดนแห่งเทพเจ้าเพื่อให้เป็นที่ประทับของเหล่าเทพเมื่อยามเสด็จลงสู่พื้นดินโดยประดิษฐานรูปเคารพไว้ในห้อง

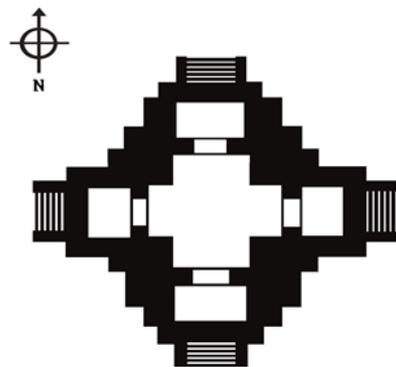
กลางศาสนสถานหรือที่เรียกว่า “ห้องครรภคฤหะ” ซึ่งมักจะอยู่ตรงปราสาทประธานเสมอ (กรมศิลปากร : 2532)

จากการศึกษารูปแบบปราสาทอันเป็นสถาปัตยกรรมที่มีทั้งความงามทางศิลปกรรมและความน่าเคารพยำเกรงของนักวิชาการไทยและต่างชาติได้ค้นพบหลักฐานการสร้างปราสาทขอมมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 ในสมัยอาณาจักรฟูนัน - เจนละ โดยแบ่งยุคสมัยการสร้างปราสาทออกเป็น 15 ยุคสมัย คือ 1. แบบพนมตา (พ.ศ.1100-1150) 2. ถาลาปริวัตร (พ.ศ.1150) 3. สมโบร์ไพรกุก (หลังพ.ศ.1150-1200) 4. ไพรกเมง (พ.ศ.1180-1250) 5. กำแพงพระ (พ.ศ.1250-1350) 6. กุเลน (พ.ศ.1370-1420) 7. พระโค (พ.ศ.1420-1436) 8. บาแค็ง (พ.ศ.1436-1470) 9. เกาะแกร์ (พ.ศ.1464-1490) 10. แปรรูป (พ.ศ.1490-1510) 11. บันทายศรี (พ.ศ.1510-1550) 12. คลังหรือแบบพระราชวังหลวง (พ.ศ.1550-1600) 13. บาบวน (พ.ศ.1600-1650) 14. นครวัด (พ.ศ.1650-1700) 15. นครธม หรือสมัยบายน (พ.ศ.1700-1750) (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ : 2549) รูปแบบศิลปกรรม อันหลากหลายนี้ได้ไหลบ่าเข้าปะปนกับศิลปวัฒนธรรมและเป็นต้นเค้าให้การสร้างงานในแถบบริเวณลุ่มน้ำโขงได้อย่างผสมกลมกลืนทั้งในประเทศไทย เวียดนาม และสปป.ลาว โดยเฉพาะลาวภาคใต้ได้พบร่องรอยหลักฐานอันแสดงให้เห็นถึงอารยธรรมขอมโบราณจำนวนมากไม่แน่ว่างานประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ฮินดู และพุทธศาสนาแบบมหายาน โดยเฉพาะ หลักฐานทางสถาปัตยกรรมประเภทปราสาทหินและเขื่อนหิน (สรศักดิ์ จันทรวัดนกุล : 2551)

“เขื่อนหิน” เป็นชื่อเรียกสถาปัตยกรรมขอมอย่างหนึ่งใน สปป.ลาว แต่บางแห่งเรียกปราสาท เช่น ปราสาทหินวัดพู บางแห่งเรียกโต๊ะโม๊ะ (เรียกตามลักษณะที่มองเห็นด้วยตาหนึ่ง) แต่ละแห่งเรียกต่างกันออกไปตามสำเนียงท้องถิ่นของแต่ละพื้นที่ ดังนั้น เขื่อนหินน่าจะมีที่มาจากความเข้าใจของชาวบ้านที่เข้าใจว่าเป็นเขื่อน (เรือน) ทำด้วยหิน จึงเรียกว่า “เขื่อนหิน” (สุนัด โภทิสาน.สัมภาษณ์ : 2553)

สภาพทั่วไปของเขื่อนหินแขวงสะหวันนะเขต

สภาพโดยทั่วไปของเขื่อนหินปัจจุบันอยู่ในสภาพปรักหักพังยังมีได้มีการบูรณะจึงไม่ปรากฏรูปแบบและโครงสร้างชัดเจนนักแต่หากพินิจดูจากรูปแบบของผังที่ยังพอหลงเหลือเค้าลางอยู่บ้างพบว่าปราสาทประธานซึ่งเป็นอาคารที่สำคัญที่สุดน่าจะมีผังเป็นรูปกากบาทเช่นเดียวกับปราสาทขอมโดยทั่วไปมีห้องมุขยื่นออกไปทั้งสี่ด้าน ตัวอาคารหันหน้าไปทางทิศตะวันออก หันหลังให้กับแม่น้ำโขง หรืออาจมีทางเข้าซุ้มประตูโคปุระทางทิศตะวันตกตามคติการสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ทั่วไป มักจะมีซุ้มประตูทางเข้าได้ทั้ง 4 ทิศ

ภาพที่ 1 แสดงการจำลองผังปราสาทประธานของเขื่อนหินเป็นรูปกากบาทมีมุขยื่นออกทั้งสี่ทิศ มีบันไดทางขึ้นทุกด้าน ตรงกลางคือห้องครรภคฤหะ ซึ่งเชื่อว่าเป็นห้องที่สำคัญที่สุดในการสร้างศาสนสถาน

ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้มีฐานอาคารก่อด้วยหินทราย น่าจะเป็นฐานบรรณาลัย หรือ หอสมุด บางครั้งเรียกหอคัมภีร์ ซึ่งมักนิยมสร้างในตำแหน่งนี้ (หากสร้างเพียงหลังเดียว) โดยเฉพาะ อโรคศาล ทั้ง 102 แห่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่ปัจจุบันพบซากธาตุอิฐ สันนิฐานว่าเป็นธาตุที่สร้างทับซ้อน ภายหลังในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช (สุนทร โททิสาน. สัมภาษณ์ : 2553) สำหรับวัตถุประสงค์ในการสร้างเอือนหิน ใช้หินทรายเป็นวัสดุหลักเกือบทั้งหลัง มีหินแลง (ศิลาแลง) ปนอยู่บ้างในส่วนที่ไม่สำคัญ นอกจากนี้ ยังพบร่องรอยกำแพงแก้วล้อมรอบศาสนสถาน และร่องรอยโคปุระทิศตะวันตกและทิศตะวันออกจำนวน หนึ่ง

ภาพที่ 2 ห้องครรหฤหะในปรารค์ประธานของเอือนหิน เป็นส่วนที่สำคัญที่สุด ปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนให้กลายเป็น วิหารตามความเชื่อของผู้เข้ามาอยู่ใหม่

ภาพที่ 3 เอือนหินด้านทิศใต้ เบื้องขวามีเศษซากธาตุอิฐสมัยไชยเชษฐาธิราชสร้างทับซ้อนบนฐานอาคารบรรณาลัย

ภาพที่ 4 ห้องครุฑฤๅษีในปราสาทประธานของเขื่อนหิน เป็นส่วนที่สำคัญที่สุด ปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นวิหารตามความเชื่อของผู้เข้ามาอยู่ใหม่

รูปแบบศิลปะและอายุสมัยของเขื่อนหิน

เนื่องจากหลักฐานที่พบในเขื่อนหินมีจำนวนน้อยและมีการเคลื่อนย้ายตำแหน่งผิดแผกไปจากเดิม นอกจากนั้นยังมีการสร้างต่อเติมอาคารเพื่อใช้ประโยชน์ในด้านอื่น จึงทำให้ข้อมูลไม่สมบูรณ์นัก แต่ก็พอจะอนุมานได้บ้างจากหลักฐานสำคัญบางชิ้นเช่น ฐานโยนีสและร่องโสมสุติ ภาพจำหลักรูปบุคคล เทพบริวาร และที่สำคัญคือเศียรนาคที่ปลายของกรอบหน้าบันหรือทางหงส์ซึ่งสามารถอธิบายเกี่ยวกับรูปแบบศิลปะและกำหนดอายุการสร้างศาสนสถานได้ในระดับหนึ่ง จากการพบฐานโยนีสและร่องโสมสุติบริเวณท้องมุขด้านหน้าทิศตะวันออกของปราสาทประธาน เขื่อนหินน่าจะเป็นเทวสถาน สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ฮินดู ลัทธิไศวนิกาย นับถือพระศิวะหรือพระอิศวรเป็นมหาเทพ เพราะการพบแผ่นฐานโยนีสี่เหลี่ยมพบศิวลึงค์เป็นเบื้องต้น ส่วนประกอบอื่นๆ เช่นภาพจำหลักเทพทวารบาลในห้องครุฑฤๅษีล้วนเป็นเทพในศาสนาพราหมณ์ฮินดูทั้งสิ้น

สำหรับเศียรนาคที่พบมีลักษณะดังนี้ เป็นนาคห้าเศียรโดยมีเศียรตรงกลางมีขนาดใหญ่สุดพบร่องรอยการคาบพวงอุษะแต่ชำรุดเสียหายทั้งหมด รัศมีบนศีรษะมีเส้นหยักยึดโยงเป็นเส้นเดียวกัน แต่ลวดลายแยกขาดจากกัน โดยสิ้นเชิง ลักษณะเช่นนี้คือลักษณะเฉพาะ ของศิลปะแบบบาปวน (นิยม วงศ์พงษ์คำ : 2546) แต่เป็นแบบบาปวนตอนปลายเข้าสู่ครุฑตอนต้นซึ่งน่าจะมียุอยู่ในช่วงพ.ศ.1650- 1670 (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ : 2551) หากเป็นบาปวนตอนต้นศีรษะจะโค้งไม่มีรัศมีบนศีรษะลักษณะเลียนแบบงูตามธรรมชาติ เช่นนาคบริเวณบาราย ปราสาทหินเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์

ภาพที่ 5 เศียรนาคของเขื่อนหิน เป็นนาค 5 เศียร บนศีรษะมีเส้นหยักยึดโยงเรียงชิดติดกัน ส่วนด้านบนสลักลายกนกผักกรูดแยกขาดจากกันโดยสิ้นเชิง ลักษณะเช่นนี้คือนาคแบบ บาวนตอนปลายนครวัดตอนต้นหากเป็น นาคนครวัดโดนแท้จริงตำแหน่งลายกนก ผักกรูดจะพัฒนาเป็นกำบังประกอบเป็นแผง ติดกันคล้ายมงกุฎ

ภาพที่ 6 เศียรนาคเขื่อนหินด้านข้าง

ภาพที่ 7 เศียรนาคเขื่อนหินด้านตรง

ภาพที่ 8 เศียรนาคบริเวณสะพานนาคราชล้อมรอบ บารายหรือสระน้ำ ปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นนาค 5 เศียรคายนงอวบ ไม่มีแผงรัศมีบนศีรษะ ไม่มีมังกรคาบ เป็นนาคเลียนแบบงูตามธรรมชาติ เป็นรูปแบบศิลปะแบบบาวนแท้ ราว พ.ศ.1600-1650 (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ : 2549)

ภาพที่ 9 เศียรนาคบริเวณสะพานนาคราชทางขึ้นปราสาทเขาพระวิหาร จังหวัดศรีสะเกษ (ประเทศกัมพูชาตามมติของศาลโลก) เป็นนาค 7 เศียรคายนงอุบะ ไม่มีแผงรัศมีบนศีรษะ ไม่มีมัจจกรคาบ เป็นนาคเลียนแบบงูตามธรรมชาติ รูปแบบศิลปะแบบบาปวนแท้ราว พ.ศ.1600-1650 เช่นเดียวกับปราสาทเมืองต่ำ

ภาพที่ 11 เศียรนาคปลายกรอบหน้าบัน (ทางหงส์) ปราสาทเป็อยน้อย จังหวัดขอนแก่น เป็นนาค 5 เศียรคายนงอุบะแต่พวงอุบะชำรุดเสียหาย แผงรัศมียึดติดกันด้วยเส้นหยัก ส่วยลายนก ผักกูดด้านบนแยกขาดจากกัน ลำตัวนาคไม่มีมัจจกรคาบ เป็นนาคในศิลปะแบบบาปวนตอนปลาย ราว พ.ศ.1600-1650 น่าจะเป็นเศียรนาคลักษณะเดียวกับที่เขื่อนหินในแขวงสะหวันนะเขต สปป.ลาว

ภาพที่ 10 เศียรนาคปลายกรอบหน้าบัน (ทางหงส์) ปราสาททูกาสิ่งห์ จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นนาค 5 เศียร คายนงอุบะ แผงรัศมีแยกขาดจากกัน ลำตัวนาคไม่มีมัจจกรคาบ เป็นนาคในศิลปะแบบบาปวนตอนปลาย ราว พ.ศ.1600-1650 (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ : 2549)

ภาพที่ 12 เศียรนาคที่ปราสาทเป็อยน้อย จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ 13 เศียรนาคปลายกรอบหน้าบัน (ทางหงส์)
ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นนาค
5 เศียรคาบพวงอุษะ แต่ท่อนพวงอุษะชำรุด
แผงรัศมีประกอบเป็นแผ่นเดียวกัน จึงเป็น
ลักษณะเฉพาะของศิลปะแบบนครวัดอย่าง
แท้จรงราว พ.ศ.1650-1700

จากหลักฐานที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า เศียรนาคนี้เป็นเทวสถาน ในศาสนาพราหมณ์ อินดู ลีทีไฮวนิกาย เป็นศิลปะแบบบาปวนตอนปลาย ถึงนครวัดตอนต้น ราว พ.ศ.1650-1700 ร่วมสมัยเดียวกับ ปราสาทที่พบเป็นจำนวนมากในภาคอีสาน เช่น ปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทเปือยน้อย จังหวัด ขอนแก่น ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ พระธาตุนารายณ์เจงเวง จังหวัดสกลนคร ปราสาทบ้านพลวง จังหวัดสุรินทร์ กู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด พลับพลาเปลื้องเครื่องปราสาทพนมรุ้ง และปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ รวมทั้ง ปราสาทหินวัดพู แขวงจำปาสัก ก็พบร่องรอยของศิลปะแบบบาปวนเช่นกัน โดยเฉพาะรูปแบบของทับหลัง หน้าบันและเศียรนาคตรงส่วนปลายของกรอบหน้าบัน

เอกสารอ้างอิง

- เฉลิม ยงบุญเกิด. (2543). **บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ**. กรุงเทพฯ :
พมณศ รินทร์ตั้ง เซ็นเตอร์.
- ธรรมทาส พาณิช. (2542). **พนมไศลเนทร ประวัติศาสตร์ก่อนสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ ;
เม็ดทรายพรินตั้ง.
- ธิดา สาระยา. (2540). **อาณาจักรเงินละ**. กรุงเทพฯ : พิมณศ พรินทร์ตั้ง เซ็นเตอร์.
- นิคม มุสิกะคามะ. (2536). **ประวัติศาสตร์โบราณคดีกัมพูชา**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- นิยม วงศ์พงษ์คำ. (2546). **ปราสาทขอมหายไปไหนเขมรทำลายหรือใครกันแน่**. ขอนแก่นการพิมพ์.
- ปราณี วงษ์เทศ. (2543). **เมืองพระนครของขอม**. กรุงเทพฯ : พิมณศ พรินทร์ตั้ง เซ็นเตอร์.
- ศิลปากร. กรม, (2531). **เมืองพิมาย**. กรุงเทพฯ : สมาพันธ์ จำกัด.
- สรศักดิ์ จันทร์วัฒนกุล, (2551). **30 ปราสาทของในเมืองพระนคร**. กรุงเทพฯ : พิสิทธ์เซ็นเตอร์.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2539). **ศิลปะขอม**. กรุงเทพฯ : ครูสภาลาดพร้าว.
- _____ (2543). **ประวัติเมืองพระนครของขอม**. กรุงเทพฯ : พิมณศ พรินทร์ตั้ง เซ็นเตอร์.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. (2537). **ปราสาทเขาพระวิหาร**. กรุงเทพฯ : สุทธาการพิมพ์.
- _____ (2537). **ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ :
พิมณศ พรินทร์ตั้ง เซ็นเตอร์.
- _____ (2543). **ปราสาทราชลักษณ์ถึงศรีชัยวัฒน์**. กรุงเทพฯ :
พิมณศ พรินทร์ตั้ง เซ็นเตอร์.